

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Series "Psychology". № 2(12), pp. 34-37 (2020)
УДК 159.923
DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2020.2\(12\).6](https://doi.org/10.17721/BSP.2020.2(12).6)

ISSN 1728-3817
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2020

Вероніка Кондратьєва, канд. філос. наук, асист.
ORCID: 0000-0002-6588-6960;
Ілля Зарубін, студ.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СУЧАСНІ ТЕОРІЇ МУДРОСТІ: ЛІТЕРАТУРНИЙ ОГЛЯД

Наведено теоретичний аналіз сучасних теорій мудрості, розглянуто становлення і сутність поняття мудрості у психології. Загалом існують дві головні концепції мудрості: одна стверджує афективні якості більше або однаково з когнітивними, притаманними людині; інша зосереджується на когнітивних і рефлексивних здібностях, ігноруючи емоційне життя. В історії філософії розуміння мудрості мало як афективний, так і когнітивний характер, що представлено Сходом та Заходом. Крос-культурні емпіричні дослідження підтверджують загальну відмінність сприйняття мудрості в різних культурах.

Ключові слова: мудрість, теорії мудрості, мислення.

Вступ. Питання про сутність мудрості актуальне з давніх часів. Воно підіймалося філософами, висвітлювалося в літературі та мистецтві. Сама мудрість завжди цінувалася різними народами, суспільствами, а мудра людина отримувала високий авторитет. Мудрість як особистісна якість є наскрізною для різних часів і суспільств [16].

Мудрість – не тільки абстрактне поняття, це якість особистості, яка впливає на неї та інших. А втім який характер цього впливу? Що він зумовлює? Наскільки він важливий? Якщо він необхідний, то як він розвивається? Наявність цих запитань зробила постановку проблеми сутності мудрості для психології лише питанням часу. Вивчення теорій мудрості особистості важливе для розкриття значущості її якостей для людства. Таким чином ми зможемо наблизитись до розуміння ролі мудрості в житті людини.

На сьогоднішній день існує чимало досліджень мудрості [11; 12; 23; 25], у тому числі крос-культурні дослідження [30; 31]. В останніх нерідко виокремлюють східну та західну культури, порівнюючи імпліцитні концепції мудрості у їхніх носіїв.

Мета статті – дослідити та проаналізувати психологічні концепції мудрості, розглянути різні підходи до тлумачення поняття мудрості.

Методологія та результати дослідження. Методологія дослідження базується на теоретичному аналізі імпліцитних концепцій мудрості, розгляді теоретичних підходів до тлумачення поняття мудрості та їхньої специфіки із застосуванням загальнонаукових методів і прийомів пізнання, історичному та компаративному методах, систематизації й узагальненні.

Виникнення та розвиток психології наприкінці XIX – початку XX століть не супроводжувалося дослідженням мудрості. Згідно зі Стернбергом Р. та Йорданом Й., цей факт обумовлений успіхами природничих наук, і саме тому психологією був обраний сциєнтичний напрям розвитку. Такий науковий підхід мав своїм наслідком дослідження за принципом "від частини – до цілого", у той час як мудрість потребувала підходу "від цілого – до частини", оскільки є однією з найскладніших якостей для вивчення [28]. Друга причина такого розвитку подій – мудрість зазвичай розуміли як предмет радше філософії та релігії, ніж психології, що заважало аналізу мудрості з боку психологічної науки. На користь останніх тверджень свідчить той факт, що один із засновників психології, В. Джеймс, у своїх "Принципах психології" (1890) узагальні не згадує мудрість. Крім того, його наступна книга "Різноманіття релігійного досвіду" також не містила жодних згадувань мудрості. Подібна ситуація щодо теми мудрості зберігалася чималий час. Навіть у відносно свіжому "Керівництві із загальної психології" [32] мудрість не згадується та не аналізується.

Єдине наближення до поняття мудрості можна спостерігати в одній главі, де зазначалося, що останнім часом слова "стратегія", "принцип" та інші починають використовувати замість таких, як "стимул" та "реакція". Для вивчення людського мислення такі слова будуть не менш науковими, але менш обмежувальними за суттю [32, с. 565]. Попри те, що ця глава не торкається мудрості як такої, подібні погляди дозволили в перспективі майбутніх досліджень здійснити аналіз мудрості. Винятком із загальної ситуації, що склалася протягом більшої частини XX століття, може стати швейцарський психіатр К. Юнг. Він вважав, що головне прагнення людини – досягти стану мудрої, що виявляється через сновидіння. За Юнгом, у жінок мудрість сприймається як феміна фігура, зведена до абсолюту, як чарівниця, матір-природа, богиня любові тощо; чоловіки сприймають її як образ, який виявляє їхню маскуліність [14].

Наприкінці XX століття зацікавленість мудрістю серед психологів почала зростати. У. М. Стаудінгер [22] доцільно розділила мудрість на два типи: концепції загальної та персональної мудрості. Такий поділ має відношення до філософського розділення між онтологіями першої та третьої особи [19].

Онтологія першої особи відображає таке розуміння життя, яке базоване на власному досвіді. Отже, такий вид мудрості, персональної, виявляється у розумінні власного життя. Онтологія третьої особи, навпаки, виявляється у погляді "спостерігача", який перебуває поза ситуацією і дивиться збоку. Загальна мудрість виявляє те, що людина знає про життя з погляду "глядача", який перебуває поза ситуацією, яку він розглядає. Зазвичай підходи в руслі персональної мудрості базовані на традиції досліджень особистості та її розвитку [23]; крім того, такі підходи загалом виділяють особистісні, афективні риси людини. Це свідчить про мудрість першої особи. Ті підходи, що ґрунтуються на традиції загальної мудрості, зазвичай спираються на історичну літературу, що стосується мудрості як уміння дати цінну пораду, і експертний підхід до вивчення мудрості (напр. берлінська парадигма мудрості чи теорія балансу Стернберга).

Відмінність між загальною і персональною мудрістю також має місце у вивченні її онтогенезу [24]. Десятиліття наполегливих досліджень продемонстрували, що опанувати своє життя і зрозуміти його проблеми, персональну мудрість, набагато складніше, аніж зрозуміти життя інших людей [23]. Крім того, вважається, що разом із положенням про те, що опанувати загальну мудрість легше, загальна мудрість таким чином розвивається і є однією з передумов розвитку персональної мудрості. Підсумовуючи загальний огляд двох підходів до розуміння мудрості та переходячи до аналізу концепцій у їхніх межах, зазначимо, що за

У. М. Стаудінгер наявність і персональної, і загальної мудрості в межах однієї особистості є великою рідкістю.

У ході огляду концепцій загальної мудрості доцільно описати ті, які є еталонами такого підходу:

- 1) теорія балансу Стернберга;
- 2) берлінська парадигма мудрості.

Мудрість, у розумінні Стернберга, пов'язана передусім із практичним і академічним інтелектом [27]. Академічний інтелект надає певну базу для "мудрого існування", тобто є необхідним, але недостатнім. Сама мудрість найбільше виявляється через практичний інтелект. Але наявність практичного інтелекту теж не є достатньою для того, щоб вважати людину мудрою. Людина, яку можна назвати мудрою, виявляє себе такою передусім у балансуванні. Цей баланс має бути й у прагненні особистої вигоди, і в інтересах інших людей, і в усіх інших контекстах, щоб досягти загального блага.

Таким чином, саме балансування, прийняття світу таким, який він є (прийняття неоднозначності нашого існування), є ключовими у теорії мудрості Стернберга.

У берлінській парадигмі мудрість описується як експертність у фундаментальних прагматиках життя. Ця експертність виявляється в точних судженнях про людський стан, слухних порадах щодо розв'язання тих чи інших життєвих проблем. Отже, ця експертність розуміється як знання людської природи, тобто і природи її проблем.

Виражається ця якість мудрості в таких п'яти критеріях:

1) *Фактичне знання*. Знання про те, як здійснюється розвиток людини, відносин між людьми, як працюють соціальні норми, що встановлюються у ході становлення цих відносин, тобто знання, за якими принципами функціонує людська життєдіяльність.

2) *Процедурне знання*. Знання про те, які стратегії, підходи можна використовувати для розв'язання тих чи інших людських проблем.

3) *Контекстуалізм життя*. Уміння розуміти, що є проблемою, а що – ні, виходячи зі своїх глобальних цінностей і цілей, де саме ця проблема "ховається".

4) *Релятивізм щодо цінностей і життєвих пріоритетів*. Розуміння того, що цінності однієї людини не поширюються на ціннісну орієнтацію іншої, і усвідомлення себе як однієї людини серед інших, які мають своє бачення світу, породжує толерантність і повагу до оточуючих.

5) *Усвідомлення та прийняття невизначеності*. Усвідомлення того, що людина не може знати всього, керувати світом, і прийняття цього факту. Мудра людина приймає певну невизначеність як частину свого життя.

Розглянемо деякі "персональні", за визначенням У. М. Стаудінгера [23], концепції мудрості, які дозволять успішно розкрити такий тип. По-перше, це погляди Крамера, що виражались у необхідності інтеграції афекту з мисленням для досягнення стану "мудрого" [15]. Крім того, він виділяв функції, які властиві мудрості:

- 1) усвідомлення своєї індивідуальності;
- 2) розгляд речей у контексті;
- 3) підтримання таких стратегій у міжособистісних стосунках, які спонукають до кооперації;
- 4) усвідомлення можливості будь-яких змін;
- 5) усвідомлення необхідності інтеграції мислення з афектами.

Таким чином, ця концепція особливо акцентує на активній взаємодії когнітивної й афективної систем та їх інтеграції, що і робить її "персональною".

Наступна концепція такого типу належить [2]. У ній мудрість виокремлена в такі три компоненти: когнітивні здібності, які виражають знання про навколишній світ; рефлексивні, які виражають усвідомлення людиною

своєї суб'єктності й розуміння чужої; афективні, які виражають здатність людини до емпатії.

Жерард Бругман [6] визначає мудрість як "експертність у невизначеності, що включає когнітивний, афективний і поведінковий компоненти".

З метою розкрити варіативність концепцій мудрості серед дослідників звернемося до М. Бовер [5]. Він проаналізував погляди різних дослідників мудрості, виявивши 13 різних її дефініцій. Ці визначення супроводжувалися різними уявленнями про її розвиток, якості мудрої людини, передбачувані продуктами мудрості. Методології дослідження мудрості також суттєво відрізнялися.

Розглядаючи особливості розвитку та виявлення мудрості особистості в емпіричних дослідженнях, ми вважаємо необхідним зазначити вплив віку на розвиток мудрості в людини. Наприклад, У. М. Стаудінгер [22], виходячи з берлінської парадигми мудрості, виокремлює чотири категорії корелятивів, причин і наслідків щодо розвитку мудрості: 1) ті, що пов'язані з інтелектом; 2) ті, що пов'язані із особистістю; 3) ті, що пов'язані з характеристиками, що перебувають між інтелектом і особистістю; 4) ті, що пов'язані з досвідом людини, її контекстом. Розглянемо кожну з них.

1) У берлінській парадигмі інтелектуальне функціонування розуміється у двох аспектах – "прагматик" і "механік розуму", причому прагматики пов'язані з мудрістю більше за "механіків" [22]. За результатами досліджень У. М. Стаудінгера [22] виявилось, що "механіки розуму" з віком схильні до погіршення своєї продуктивності, а прагматики загалом не залежать від віку [21]. Проте під час подібних досліджень було з'ясовано таке: якщо мудрість потребує від людини деякого рівня "механіки" розуму, то за недостатнього її рівня мудрість не буде виявлятися [4]. Таким чином, незважаючи на відсутність необхідної емпіричної бази, можна допустити, що залежність мудрості від віку не є визначальною.

Було зібрано дані щодо зв'язку моральних міркувань із виявленнями мудрості [17]. За умов вищого рівня моральних міркувань досліджувані виявляли тенденцію до акумулювання виявів мудрості у своєму подальшому житті. У ситуації з досліджуваними, які демонстрували нижчий рівень моральних міркувань, було з'ясовано, що їхній рівень виявлення мудрості не зростає із плином часу.

2) У когнітивних складових у результаті досліджень впливу особистісних характеристик на мудрість розрізняються нейтральні до віку і залежні від нього фактори. Емпіричні дослідження розкрили такі риси особистості, які релевантні виявам мудрості: відсутність емоційальної лабільності, наявність відкритості (як широти світогляду), товарищескості [8; 13]. За даними досліджень [7], з віком рівень виявлення деяких із цих якостей знижується. Крім того, було показано, що особистісне зростання досягає піку впродовж середини життя і знижується після її подолання [18].

3) Характеристики, що перебувають між інтелектом і особистістю, мають свою специфіку. До них належать креативність, соціальний інтелект і когнітивні стилі, які були ідентифіковані як важливі провісники мудрості. Наприклад, в історичній літературі [22] мудрі рішення часто трактуються як зміна перспективи, з якою людина дивиться на певну річ, або трансценденція за межі проблеми, тобто нове бачення. Крім цього, також було встановлено, що інтелектуальні здібності у площині соціальних інтеракцій (соціальний інтелект) у дослідженнях імпліцитних теорій мудрості [13; 26] займають одну із ключових позицій в оцінці людьми якостей, які властиві мудрості. Аналіз когнітивних стилів, що певною мірою відображають якості, які перебувають між інтелектом і особистістю, розкрив деякі тенденції, що коре-

люють із виявами мудрості. Наприклад, було показано, що тенденція говорити швидко і необдумано (імпульсивність) негативно корелює із судженнями і мисленням, що пов'язані з мудрістю [21]. Крім того, як зазначає Стернберг [26], продуктивність, що пов'язана з мудрістю, позитивно пов'язана із "законодавчим" когнітивним стилем. Мається на увазі, що мудрі люди розуміють, чому і що відбувається, коли вони вчиняють так чи інакше, і не спрощують свої судження до "добре" і "погано". Стосовно впливу віку на такі якості, як когнітивні стилі та креативність, слід зазначити, що з віком вони набувають ригідності й домінантності та загалом мають тенденцію до зменшення із середнього віку [7; 29].

4) Характер життєвого досвіду, з яким пов'язаний розвиток мудрості, теж має неабияке значення. Наприклад, деякими дослідниками [3; 33] було зазначено, що досвід, який робить людині виклик, чи якась життєва криза є особливо важливими для розвитку, еволюції мудрості. Крім того, зазначається, що людина, яка постійно набуває досвіду, краще рефлексує та інтегрує досвід, який вона отримує, і краще виділяє його у своїй пам'яті, що дозволяє розвиватись далі [20] і рефлексувати продуктивніше. Історичний контекст теж має бути розглянутий як фактор, який може вплинути на розвиток мудрості людини, що надає їй більше досвіду. Наприклад, у роботі американських дослідників [4] у більшості "мудрих" респондентів, які досліджувались, у біографії був виявлений переломний досвід, пов'язаний із нацистським режимом і Другою світовою війною. Таким чином, люди, які жили за нацистського режиму, могли мати більше критичного, переломного досвіду, ніж інші покоління.

Також було зазначено, що загалом від віку залежить кількість подібного досвіду, який може стимулювати мудрість, але це не є твердженням щодо підвищення рівня мудрості протягом життя, оскільки для цього потрібна ще й адекватна інтерпретація, сприйняття цього досвіду [22]. Окреме питання – з якого віку взагалі можливий розвиток мудрості, подібна інтерпретація досвіду тощо. У дослідженні [17] показано, що навіть у 14 років підліток може виявляти пов'язану з мудрістю продуктивність, хоч і нижчого рівня, ніж у дорослих. Крім того, у цьому самому дослідженні було продемонстровано, що підлітковий вік є більш значущим для розвитку мудрості, аніж пізні роки розвитку. У. М. Стаудінгер [22] зазначає, що в дослідженнях, проведених нею та колегами, відповідно до берлінської парадигми мудрості було виявлено, що загалом після 20 років дорослішання вже не грає суттєвої ролі в набутті мудрості. Від 20 до 75 років узагалі не було помічено зростання мудрості в людей, яке могло би бути пов'язаним із дорослішанням. Загалом динаміка впливу дорослішання на наявність у людини мудрості виявляє як позитивні, так і негативні фактори, що впливають на розвиток мудрості протягом життя. Серед позитивних можна виокремити набуття досвіду, особистісний розвиток. Негативні, зі свого боку, представлені погіршенням когнітивних процесів, збільшенням ригідності щодо нової інформації, зменшенням відкритості новому досвіду.

Окремо слід розглянути культурні відмінності в розумінні мудрості. Оглядаючи це питання в загальному плані, розглянемо диференціацію поглядів західних і східних культур. Наприклад, у М. Чиксентмігаї, К. Ратхунде [10] зазначалось, що мудрість загалом кризь історію Заходу розглядалась як аналітичні вміння та велике фактичне знання про світ. У біблійних текстах здатність до пізнання також тлумачилася як шлях до мудрості [1; 8]. Сократ вважав усвідомлення обмеженості свого знання одним із найвищих виявів мудрості, що

робить особливий акцент на аналітичності в розумінні мудрості у традиціях Заходу.

У М. Чиксентмігаї, К. Ратхунде [10, с. 42] критикується такий підхід західної традиції до визначення мудрості суто в аналітичному аспекті. В інтерпретації східної традиції, навпаки, мудрість виступала інтегральною характеристикою, яка містила різні якості людини (когнітивні, афективні тощо) [9]. Ці якості не є єдиними і мають значення для мудрості тільки в інтеграції одні з одними, наприклад, для пояснення різниці між словом "розуміння" у західній і східній традиціях. Якщо в західній традиції це слово містить суто когнітивну компоненту, то у східній воно виражається сукупністю різних якостей людини, роблячи особливий акцент на інтуїтивному, емоційному прийнятті, залученості до якогось питання [10]. У деяких ситуаціях процеси, які містять когнітивну репрезентацію (мова, слова), сприймаються східною традицією не як необхідні чи достатні для розв'язання критичної ситуації, а скоріше вважаються перешкодою на шляху до розв'язання проблеми, набуття гармонії. Наприклад, Лао-цзи вважали мудрим і розуміючим саме тому, що він виявляв здатність до гнучкості, чутливості, що покладають дитячими якостями ("Лао-цзи" у перекладі означає "стара дитина").

З вищеведеного випливає питання щодо того, як люди Сходу і Заходу сприймають мудрість сьогодні. Масамі Такахаші та Прашант Бордіа [30] провели дослідження імпліцитних концепцій мудрості на Сході та Заході, щоб здійснити крос-культурне порівняння. У дослідженні показано, як дорослі люди зі США, Австралії, Індії та Японії співвідносили характеристики "мудра людина" з різними дескрипторами мудрості, такими як "дорослий", "інтуїтивний", "досвідчений", "стриманий", "обізнаний". Крім того, досліджуваних запитували, які із прикметників вони б обрали для опису ідеального себе. Результати дослідження продемонстрували, що імпліцитні концепції мудрості на Заході та Сході дійсно різняться. Наприклад, для австралійців і американців найбільш семантично близькими до слова "мудрий" були слова "досвідчений" та "обізнаний", а найменш близьким виявилось слово "стриманий", що підтверджувало вищеведену гіпотезу про те, що в західній культурі мудрість асоціюється із когнітивним накопиченням досвіду та знань [1; 8; 10]. Крім того, на підтримку цієї гіпотези вказують результати вибору досліджуваними тих прикметників, що характеризують їхнє ідеальне "Я". На першому місці виявився "обізнаний", а на останньому, як і в разі семантичних асоціацій, – "стриманий". Від досліджуваних із Японії та Індії отримали майже протилежні результати. Респонденти з обох країн обрали "стриманий" як найбільш семантично близьку "мудрому" характеристику, а слово "обізнаний" зайняло передостаннє місце. Персональні вподобання у вигляді характеристики свого ідеального "Я" виявили схожий характер: найчастіше обирали слова "мудрий" та "стриманий". Незважаючи на те, що індійці обирали слова "мудрий" і "обізнаний" частіше за інші, така характеристика як "стриманість" була оцінена ними набагато вище.

Отже, підсумовуючи ці порівняння, можна припустити, що на Сході панує холистична, а на Заході – аналітична концепція мудрості. Холистична мудрість вимагає розуміння не лише інтелектуального, але й чуттєвого (емоцій, інтуїції тощо).

Наукова дискусія та висновки. Підсумовуючи й узагальнюючи інформацію, наведену у статті, ми можемо виокремити дві групи поглядів на мудрість: інтегральні та когнітивні (розумові) концепції. Такі тенденції були зазначені дослідниками й у ретроспективі історії філософських поглядів на мудрість, і в дослідженнях

імпліцитних концепцій мудрості, і навіть у крос-культурних порівняннях імпліцитних (і експліцитних) концепцій мудрості. Сучасні крос-культурні дослідження імпліцитних теорій мудрості повторюють своїми результатами концепції експліцитні. Наприклад, за результатами одного з таких досліджень [30] представники східних культур частіше обирали таку якість, що найбільш вдало репрезентує мудрість, як "скромний", у той час як представники культур Заходу обирали "обізнаний". Крім того, такий поділ характерний не тільки між культурами – навіть у межах однієї культури, держави імпліцитні концепції досліджуваних тяжіють до когнітивного й інтегративного кластерів [11; 12].

Окремо слід зазначити вплив віку на виявлення мудрості в людей. Було показано, що вік негативно впливає на інтелектуальну складову мудрості, але при цьому є нейтральним для процедурного знання. Отже, з одного боку, з віком людина набуває досвіду, який вона може інтерпретувати й отримати з нього для себе нові процедурні знання. З іншого боку, сам факт наявності в людини життєвого досвіду ніяк не детермінує якісну інтерпретацію людиною того, що з нею сталося. Проте загалом можна зробити висновок, що незважаючи на зниження інтелектуальної продуктивності з віком, процедурне знання має тенденцію до зростання [22], а інтелектуальний рівень, який є достатнім для вияву продуктивності, що пов'язана з мудрістю, зберігається в людини від 20 до 75 років і далі. Можна припустити, що ці зростання й зменшення виявлень тих чи інших якостей виводять людину на "нуль", а фактор віку не відіграє вирішальної або значної ролі у становленні її мудрості.

References

- Achenbaum, W. A., & Orwoll, L. (1991) Becoming wise: A psycho-gerontological interpretation of the Book of Job. *The International Journal of Aging and Human Development*, 32(1), 21-39.
- Adler, M. J. (Ed.). (1952) *The great ideas: A syntopicon of great books of the western world* (Vol. 2). Encyclopaedia Britannica.
- Assmann, A. (1994) *Wholesome knowledge: Concepts of wisdom in a historical and cross-cultural perspective*. In D. L. Featherman, R. M. Lerner, & M. Perlmutter (Eds.), *Life-span development and behavior. Life-span development and behavior*, Vol. 12 (p. 187-224). Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Baltes, P. B., Staudinger, U. M., Maercker, A., & Smith, J. (1995) People nominated as wise: A comparative study of wisdom-related knowledge. *Psychology and aging*, 10(2), 155.
- Bower, M. (1990) *Wisdom: Its nature, origins, and development*. Cambridge University Press.
- Brugman, G. (2000) *Wisdom: Source of Narrative Coherence & Eudaimonia: A Life-span Perspective*. Eburon.
- Costa, P. T., Jr., & McCrae, R. R. (1994) *Stability and change in personality from adolescence through adulthood*. In C. F. Halverson, Jr., G. A. Kohnstamm, & R. P. Martin (Eds.), *The developing structure of temperament and personality from infancy to adulthood* (p. 139-150). Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Clayton, V. P., & Birren, J. E. (1980) The development of wisdom across the life span: A reexamination of an ancient topic. *Life-span development and behavior*, 3, 103-135.
- Conger, G. P. (1947) The meeting of East and West: an inquiry concerning world understanding. By FSC Northrop. New York: Macmillan, 1946. XIII, 531 p. *The Journal of Asian Studies*, 6(2), 173-175.
- Csikszentmihalyi, M., & Rathunde, K. (1990). The psychology of wisdom: An evolutionary interpretation. *Wisdom: Its nature, origins, and development*, 25-51.
- Glück, J., & Bluck, S. (2011). Laypeople's conceptions of wisdom and its development: Cognitive and integrative views. *Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 66(3), 321-324.
- Glück, J., König, S., Naschenweng, K., Redzanowski, U., Dörner-Hörig, L., Straßer, I., & Wiedermann, W. (2013) How to measure wisdom: Content, reliability, and validity of five measures. *Frontiers in psychology*, 4, 405.
- Holliday, S. G., & Chandler, M. J. (1986). Wisdom: Explorations in adult competence. *Contributions to Human Development*, 17, 100.
- Jung, C. G. (1964) *Man and his symbols*, London (Aldus Books).
- Kramer, D. A. (1990) 13 conceptualizing wisdom: the primacy of affect-cognition relations. *Wisdom: Its nature, origins, and development*, 279.
- Linley, P. A., Maltby, J., Wood, A. M., Joseph, S., Harrington, S., Peterson, C., ... & Seligman, M. E. (2007) Character strengths in the United Kingdom: The VIA inventory of strengths. *Personality and individual differences*, 43(2), 341-351.
- Pasupathi, M., Staudinger, U. M., & Baltes, P. B. (1999) The emergence of wisdom-related knowledge and judgment during adolescence. *Berlin: Max Planck Institute for Human Development*.
- Ryff, C. D., & Keyes, C. L. M. (1995) The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69(4), 719-727.
- Searle, J. R. (1992). *The rediscovery of the mind*. MIT press.
- Staudinger, U. M., & Dittmann-Kohli, F. (1994) Lebenserfahrung und Lebensinn [Life experience and meaning of life] In P. B. Baltes, I. Mittlestra B. & U. M. Staudinger (Eds.), *Alter und Altern Em interdisziplinärer Studententext zur Gerontologie* (pp. 408-436)
- Staudinger, U. M., Lopez, D. F., & Baltes, P. B. (1997) The psychometric location of wisdom-related performance: Intelligence, personality, and more? *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23(11), 1200-1214.
- Staudinger, U. M. (1999) Older and wiser? Integrating results on the relationship between age and wisdom-related performance. *International Journal of Behavioral Development*, 23(3), 641-664.
- Staudinger, U. M. (2008) A psychology of wisdom: History and recent developments. *Research in Human Development*, 5(2), 107-120.
- Staudinger, U. M., Dörner, J., & Mickler, C. (2005). Wisdom and Personality. In R. J. Sternberg & J. Jordan (Eds.), *A handbook of wisdom: Psychological perspectives* (p. 191-219).
- Sternberg, R. J. (1985) Implicit theories of intelligence, creativity, and wisdom. *Journal of personality and social psychology*, 49(3), 607.
- Sternberg, R. J. (1990) *Metaphors of mind: Conceptions of the nature of intelligence*. Cambridge University Press.
- Sternberg, R. J. (1998) A balance theory of wisdom. *Review of general psychology*, 2(4), 347-365.
- Sternberg, R., & Jordan, J. (Eds.). (2005) *A handbook of wisdom: Psychological perspectives*. Cambridge University Press.
- Stevens, D. P., & Truss, C. V. (1985) Stability and change in adult personality over 12 and 20 years. *Developmental Psychology*, 21(3), 568.
- Takahashi, M., & Bordia, P. (2000) The concept of wisdom: A cross-cultural comparison. *International journal of psychology*, 35(1), 1-9.
- Takahashi, M., & Overton, W. F. (2005). *Cultural Foundations of Wisdom: An Integrated Developmental Approach*. In R. J. Sternberg & J. Jordan (Eds.), *A handbook of wisdom: Psychological perspectives* (p. 32-60). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511610486.003>
- Wolman, B. B. (1973) *Handbook of General Psychology*.
- Wollheim, R. (1984) *The thread of life*. Yale University Press.

Надійшла до редакції 10.10.2020
Рекомендована до друку 30.11.2020

Veronika Kondratieva, Ph.D. (Philosophy), Assistant Professor,
ORCID: 0000-0002-6588-6960;
Illia Zarubin, Student,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MODERN THEORIES OF WISDOM: LITERATURE REVIEW

The article presents a theoretical analysis of modern theories of wisdom, considers the formation and essence of the concept of wisdom in psychology. At the end of the twentieth century, the interest of psychologists in the subject of wisdom began to grow. Wisdom as a concept is integral to any society, culture and time, it reveals those qualities of personality that help a person to be realized. The concept of wisdom requires theoretical justification and empirical research. In general, there are two main concepts of wisdom: one affirms the affective qualities more or less with the cognitive, inherent in man; the other focuses precisely on cognitive and reflexive abilities, ignoring emotional life. This typification has proved itself in several planes. In the history of philosophy, the understanding of wisdom had both an affective and a cognitive character, represented by East and West. Empirical studies of implicit concepts of wisdom conducted in recent years indicate the variability of perception of wisdom. In the East, the concept of wisdom is less analytical and more psychological than in the West, which requires an understanding not only of the intellectual, but also of the sensual (emotions, intuition, etc.). Cross-cultural empirical studies confirm the general difference in the perception of wisdom in different cultures. The influence of age on the manifestations of wisdom in humans should be noted separately. Research has shown that age negatively affects the intellectual component of wisdom, but is neutral to procedural knowledge. On the one hand, with age a person acquires experience that can interpret and extract new procedural knowledge from him. On the other hand, the fact that a person has life experience does not determine a person's qualitative interpretation of what happened to him. The age factor cannot be decisive in becoming wise.

Keywords: wisdom, theories of wisdom, cognition.